

IDEOIDEN SELKEYTTÄMISEN PUOLESTA – KOMMENTTEJA MARKUS LÄNGIN VASTINEESEEN

Arvioinnin tarkoituksesta ja sen kirjoittamisen moraalista

VASTINEESSAAN kirjoittamaani kirja-arvioon¹ Markus Lång esittää yleisen vaatimuksen, jota kirja-arvosteluilta tulisi edellyttää: ”arvostelijan voi tietää suhtautuvan teokseen puolueettomasti”. Mielestäni tämä on täysin kohtuuton ja epätarkoituksenmukainen vaatimus etenkin filosofisiin teoksiin kohdistettuna. Jos arvioija kirjan luettuana huomaa olevansa jossain suhteessa joko teosta vastaan tai sen puolella, niin pitäisikö hänen nyt sitten pidättäytyä arvostelun kirjoittamiselta? Eikö juuri päinvastaisessa tilanteessa, jossa arvioija kokee teoksen niin mitäänsanomattomana, että kykenee suhtautumaan siihen ’puolueettomasti’, pitäisi arvioijan vakavasti harkita kannattaako arviota kirjoittaa? Mitäänsanomattomaksi koetusta kirjasta kun saa tuskin muuta kuin mitäänsanomattoman arvioinnin. Tällaisia ympäriryöreyttä kavereiden, työtovereiden tai muiden filosofisten liittolaisten tuotoksista tehtyjä hymisteleviä ’arvosteluja’ saa ikävä kyllä lukea kyllästymiseen asti.

Jos Lång kuitenkin tarkoittaa, ettei arvioijalla saa olla epäasiallisia intressejä (kuten tarvetta mustamaalata teoksen kirjoittajaa/kääntäjää), niin en voi kuin vakuuttaa omaa vilpittömyyttäni. En ole koskaan tavannut Markus Långia enkä tunne hänen filosofisia, tieteellisiä, poliittisia tai taiteellisia pyrkimyksiään. Minulla ei ole mitään syytä vastustaa Långin tekemisiä yleensä eikä ainakaan Peircen suomentamista. Päinvastoin haluan kaikin tavoin tukea yrityksiä tehdä Peircen filosofiaa tunnetuksi myös Suomessa ja suomen kielellä. Tässä mielessä tunnustaudun todella puolueelliseksi – olen toistaiseksi monien Peircen filosofian ydinajatuksien puolella ja niiden vesittämistä ja vääristämistä vastaan. Kun juuri tähän arvioinnissani puutuin – peläten ettei Långin suomennos ainakaan edistä Peircen filosofian ymmärtämistä – niin en arvannut toimivani moraalisesti arveluttavasti.

Arvioinnin tai julkisen kommentoinnin moraalista kuulisin mielelläni muidenkin mielipiteitä: Onko väärin (tai ”ankarimmin vastustettavaa”) esittää kirjaa vastaan julkista kritiikkiä, jos on osallistunut käsikir-

joituksen esiluentaan? Omasta puolestani voin sanoa, etten ensinnäkään tiennyt olevani ”tärkein esilukija”, sillä esiluvin ainoastaan kolmen artikkelin käsikirjoituksia (joista yhtä vain pintapuolisesti). Enempää en missään vaiheessa luvannut, vaikka olenkin sitä näin jälkiviisaampana katunut. Minun olisi pitänyt ymmärtää varata aikaa myös käsikirjoituksen kokonaisvaltaiseen tarkastukseen ja osata vastustaa vieläkin painokkaammin kääntäjän perusratkaisuja. En kuitenkaan pimmittänyt Långilta mitään esiluennassa mieleeni nousutta kritiikkiä. Kääntäjän lopulliset ratkaisut kaikessa masentavuudessaan valkenivat minulle vasta lukiessani uuni-tuoretta teosta. Mitään kaunaa Långia kohtaan en silti tunnista tuntevani, sillä ymmärrän hyvin, että jokaisessa käännösprosessissa tulee eteen vaihe, jolloin on liian myöhäistä vaihtaa kurssia ja on vain uskottava valittu linjaan katkeraan loppuun asti. Mutta jos lopputulosta tarkastellessa silmille hyppiä epäkohtia, joista todellakin olisi pitänyt osata varoittaa suomentajaa jo käännöksen valmisteluvaiheessa, niin pitäisikö niistä nyt sitten vaieta, kun niitä ei tullut aiemmin huomattua? Jos tämä on Långin ilmeisen tuhtumuksen alkujuuri, niin voin vain esittää pahoitteluni kommenttieni puutteellisuudesta.

Toiseksi en tiedä muita (tai ainakaan parempia) olemassaolevia kanavia keskusteluun käännösperiaatteista kuin juuri julkisen kirjoittelun alan laajalevikkisimmässä lehdessä. Vain näin se pysyy riittävän avoimena muillekin, ehkä pätevämmille keskustelijoille. Mitä ihmeen funktiota palvelisi jonkin yksityisen keskustelun jatkaminen käännösperiaatteista, joihin ei enää voi vaikuttaa (koska suomennos on jo julkaistu)? Eikö julkaisusta käydyn keskustelun pitäisi tieteen nimissä myöskin olla julkista? En kirjoittanut arviotani Långille enkä jatkoksi millekään yksityiselle keskustelulle, vaan tiedoksi ja opastukseksi sille filosofiselle yleisölle, joka ehkä ko. kirjaa tulee lukemaan. Kääntäjän velvollisuus on sitten puolustaa tekemiään perusratkaisuja julkisesti esitettyä kritiikkiä vastaan parhaansa mukaan, kuten Lång aivan oikein edellä tekee. Lukevan yleisön tehtäväksi jää ratkaista mitkä argumentit ja periaatteet ovat parempia tai kuka on uskottavin – tämä on julkisen keskustelun tehtävä, paljastaa mahdolliset ongelmakohdat tai virheet.

Sitä paitsi on hyviä syitä epäillä, ettei painokkaammallakaan yksityisellä kritiikillä olisi ollut sen kummempaa vaikutusta.

N | | | N | V | A | | N | Ä | | N

Laatimansa errata-luettelon² mukaan Lång on esimerkiksi yhä tyytyväinen käänno-
seensä 'transcendental' = 'tuonpuoleinen',
joka on kontekstissaan (s. 36, CP 5.214)
yhtä absurdi kuin jos Kantin 'die trans-
cendentale Dialektik' käännettäisiin tuon-
puoleiseksi vuoropuheluksi.³ Jos minkä
niin tällaisen jääräpäisyyden luulisi vievän
lopunkin uskottavuuden kääntäjän 'tul-
kinnan' asianmukaisuudelta. Niinpä koen
vastuuni filosofista yleisöä, Peircen filo-
sofiaa ja omaa kokonaisfilosofista pro-
jektiani kohtaan velvoittavammaksi kuin
välttää sitä ilmeistä mielipahaa, jota lienen
kriitikilläni Långille aiheuttanut.

Auktoriteetin menetelmä vs. jääräpäisyyden menetelmä

Suurimmaksi ongelmaksi Långin kään-
nosperiaatteissa katson sen, ettei Lång malta
olla uskollinen Peircen filosofialle, vaan
pitää Peircen ajatuksen välittymistä tois-
sijaisena tavoiteena. Se on alistainen yh-
täältä suomennoksen sujuvuudelle, värik-
kyydelle ja tyylliselle moitteettomuudelle
(ts. 'luettavuudelle' käännoestetikan mie-
lessä) mutta toisaalta myös ymmärtämistä
(ts. luettavuutta semanttisessa mielessä)
vaikeuttavalle, suorastaan ksenofobiselle
puhdaskielisyyden ideaalille. Långille on
tärkeintä käännoksen esteettinen ilmiasu
ja "suomen kielen kehittäminen" – ei filo-
sofia, jota tekstin tulisi välittää. Långin
ylistämässä joustokäännoisperiaatteessa ei
ole itsessään mitään vikaa. Se voi olla
ilman muuta paras strategia, jos kää-
nnetään kaunokirjallisuutta tai sellaisia filo-
sofisia tekstejä, jotka on tarkoitettu enem-
minkin heuristisiksi, ajatuksia herätte-
viksi tai joissa ei luoteta niinkään täsmäl-
listen argumenttien ja käsitteiden voimaan
kuin assosiativisiin tai emotionaalisiin vai-
kutelmiin ja (muihin) retorisiin tehokei-
noihin. Mutta en näe mitään järkeä 'jous-
tokääntää' esimerkiksi Kantin, Hegelin tai
Peircen tapaisten systemaattisten filosofien
keskeisiä tekstejä Långin tavoin.

Silloin kun kyseessä on tieteen (eikä
kansalaiskeskusteluksi tms.) tarkoitettu sys-
temaattiseen ja täsmälliseen ilmaisuun
pyrkivä filosofinen kirjoitus, on "arvovallan
menetelmä" ('joustokäännoksen' sijaan)
aivan oikea käännoisperiaate – alkuteksti
olkoon ylin auktoriteetti. Ainakin se on
parempi kuin Långin soveltama "jääräpäi-
syyden menetelmä", jossa etukäteen, kää-
nnettävien tekstien luonnetta ja tarkoitusta
huomioimatta lukkoonlyödyistä yleisistä
käännoisperiaateista ja tekstien suhteen ris-

tiriitaisista päämääristä pidetään härkämäi-
sesti kiinni, oli tulos sitten miten absurdi
tai epätarkoituksenmukainen tahansa.

Tämän suomennoskokoelman alku-
tekstit on kirjoitettu nimenomaan tieteel-
lisiksi artikkeleiksi, joissa tyylliset ja kau-
nokirjalliset ulottuvuudet ovat lähtökoh-
taisesti toissijaisia suhteessa päämäärään
antaa "täsmällistä opastusta niin tiiviissä
muodossa kuin selkeys sallii" ja joiden
"tarkoituksena ei ole tuottaa lukijalle vä-
hintäkään mielihyvää" (s. vii). Lång lainaa
itse Peirceä näin, mutta siitä huolimatta
hän väittää, että "tässä tapauksessa ek-
segeettinen oikeauskoisuus pyrkii puser-
tamaan teksteistä täsmällisempiä merki-
tyksiä kuin kirjoittaja ilmeisestikin on
niihin sijoittanut." Lång ei siis näytä ym-
märtävän lainkaan, mihin Peirce itse sanoo
pyrkivänsä suurin piirtein jokaisessa kir-
joituksessaan. Lång olisi voinut lukea mitä
Peirce myös sanoo kirjoituksissaan "The
Fixation of Belief" ja "How to Make Our
Ideas Clear" eikä vain "nähdä, kuinka
Peirce käyttää sukulaiskäsitteitä" niissä.
Tämän sisällöllisen sokeuden syynä lienee
se, ettei Lång selvästikään vain hyväksy
eräitä Peircen filosofian keskeisiä käsi-
tyksiä ja päämääriä (kuten terminologian
etiikkaa), vaan haluaa julistaa niiden si-
jalla omiaan (kuten kielipoliittisia periaat-
teitaan). Niinpä hän katsoo oikeudekseen
'tulkita' Peirceä sen mukaan, mitä Peirce 'il-
meisesti' tai 'varmaankin' tarkoittaa, vaikka
oikeammin kyse on Peircen tekstin paran-
telusta. Tämän parantelun kriteereinä on
joko suomen kielen 'sujuvuus ja värikkyy-
s' tai tekstin sisällön parempi yhteensopivuus
Långin omien käsitysten kanssa.

Esimerkiksi käänнос "Kuinka käsityksiä
muodostetaan" (s. 127–150) on kieleltään
monin paikoin selvästi värikkäämpää kuin
alkuperäinen "The Fixation of Belief", joka
on jo itsessään varsin poleeminen ja kär-
jekäs. Kyseinen käänнос on tosiaan varsin
herkullista luettavaa, jos tekstin varsinainen
sanoma ei kiinnosta. Mutta Långin esittämä
peruste käsityhtenäisyydestä luopumi-
selle on mitä epäuskottavin. Hän väittää,
ettei esseen ydinkäsitettä, 'belief' ole voitu
suomentaa aina samalla tavoin" vedoten
eroihin tekstiyhteydessä ja merkitysvivah-
teissa (s. 133, alaviite 1). Kuitenkin samalla
sivulla heti seuraavassa kappaleessa (CP
5.371), jossa on koko ajan kyse vain yhdestä
asiasta, epäilyn (*doubt*) ja uskomuksen
(*belief*) tai uskomisen (*believing*) välisen
eron luonnehtimisesta, Lång onnistuu vii-
tamaan tähän käsitteeseen peräti neljällä
erikantaisella suomen kielen sanalla: Ensin

'belief' on 'vakaumus', sitten 'believe' on
'uskoa', tämän jälkeen 'belief' on 'käsitys'
ja lopulta 'feeling of believing' on 'katso-
muksen tuntemus'. Vetoaminen 'tekstiyh-
teyteen ja merkitysvivahteeseen' on juuri
tässä tekstiyhteydessä täysin käsittämätön.
Tässä Lång ei ole mitenkään voinut tavoit-
tella käännoستا, "joka parhaiten vastannee
Peircen sen hetkistä ajatusta" (s. viii).
Paljon luultavammin Långin esteettistä
silmää on vain häirinyt 'usko'-kantaisten
sanojen toistuminen, jolloin hän ajautui
parantelemaan tekstiä yhä sujuvammaksi ja
värikkäämmäksi vertaamatta tulosta enää
alkutekstiin (kuin ehkä lause kerrallaan).
Tällainen tekstin 'paranteleminen' on kui-
tenkin ristiriidassa Peircen omien pää-
määrien kanssa – se ei ainakaan selkeytä
tekstin 'idea' vaan hämärtää (tai vääristää)
sitä.

Monin paikoin Lång näyttää siis har-
hautuneen oman kirjallisen kykynsä ja tyy-
litietoisuutensa lumoihin unohtaen roolinsa
kääntäjänä. Långin harjoittama 'vapaa tul-
kinta' ei nimittäin ole (ainakaan tämän tyy-
pisten tekstien) kääntäjän tehtävä, vaikka se
voidaan vallon hyvin sallia omissa nimissään
kirjoittavalle filosofille tai esseistille.

Kielen vs. filosofian ymmärtäminen

Jostain syystä Lång syyttää minun kuvitte-
levan suomentamisen olevan sanojen tun-
nistamista eikä lauseiden ymmärtämistä.
Syytös kieliä siitä, ettei Lång itse taida
ymmärtää mitä eroa on käsitteellä ja
sanalla eikä sitä, että lauseen ymmärtä-
misen ensimmäinen edellytys on sen sisäl-
tämien käsitteiden tunnistaminen (ja ym-
märtäminen). Lång ei tunnu ymmärtävän
lauseen ymmärtämisen toistakaan edelly-
tystä, vaan näyttää kääntäneen vain lauseen
kerrallaan välittämättä siitä missä suh-
teessa lauseen sisältö on koko tekstiin ja
sen edustamaan kokonaiseen filosofiseen
systeemiin. (Hyvän esimerkin lause ker-
rallaan kääntämisestä antaa edellä mainittu
'usko'-kantaisten sanojen suomentaminen
neljällä erikantaisella suomen kielen sa-
nalla samassa kappaleessa.)

Suomentaminen näyttää Långille
olevan todellakin vieraan kielen lauseiden –
ei niiden välityksellä esitettyjen ajatusten ja
käsitteiden – saattamista mahdollisimman
luettavaan suomenkieliseen asuun. Tämä
näkyä ensinnäkin siinä, että Lång epäilee
minun olettavan jonkin ideaalisen 'oikean'
suomennoksen. Tietenkään ei ole vain yhtä
oikeaa suomennosta, sen sijaan monissa
tapauksissa on hyviä syitä epäillä, että

tekstin on tarkoitus ilmaista vain yksi ainoa täsmällinen ajatus (propositio tai käsite), jonka välittyminen myös suomennoksessa on käännöksen hyvyuden tärkein kriteeri. Toiseksi Lång olettaa Peircen käyttävän filosofisia ydinkäsitteitä (kuten *mind, belief, conception, thought* ja *mediation*) niin kuin niitä yleensä englannin kielessä voidaan käyttää, millä hän ajattelee oikeuttavansa niiden hämäävän epäjohdonmukaisen suomentamisen,⁴ vaikka hän toisaalla tunnustaa Peircen panevan ”kielen ilmaisemaan sen mitä hän [siis Peirce] tahtoo” (s. vii). Lång perustelee ydinkäsitteiden ’sananasanaisen’ vastaavuuden mahdottomuutta sillä, että ”[f]ilosofisetkaan käsitteet eivät kata eri kielissä eivätkä välttämättä eri filosofeillakaan samaa merkitysalaa”. Eivät tietenkään, mutta tässähän on kyse yhdestä ainoasta filosofista ja systeemistä. Vaikka joidenkin käsitteiden käyttö ja merkitys ei näissä nuoren ja keski-ikäisen Peircen kirjoituksissa ollut vielä täysin vakiintunut, siitä ei seuraa, että niiden viittauskohde olisi epämääräinen tai että Peirce olisi käyttänyt niihin viittaavia sanoja kuin mitä tahansa yleiskielen sanaa. Peircen kääntämisen suhteen on täysin irrelevanttia, miten vaikkapa sanoja ’mind’ ja ’belief’ voidaan käyttää englannin yleiskielessä tai miten muut filosofit niitä käyttävät. Sen kai pitäisi olla tärkeintä, miten Peirce niitä käytti ja mihin hän niillä viittasi.

Systemaattisen filosofian (tai tieteen) käsitteet eivät ole ensisijaisesti minkään kielen käsitteitä, paitsi ehkä silloin kun niiden käytössä vedotaan intuitioon. Peirce kuitenkin lienee yksi kärkevimpiä tällaisen ’intuitionismin’ kriitikoita – yksi Peircen koko filosofian pääperiaatteista, pragmatismien maksimi, käsityksen merkityksen määrittäminen sen ajateltavissa olevien (*conceivable*) käytännön seurausten summaksi (mm. s. 161, *CP* 5.402), on juuri suunnattu merkityksen intuitio- tai tuntemuskäsitystä vastaan.

Sitäpaitsi Lång ei välitä kääntää edes sellaisia filosofisia käsitteitä ’sananasaisesti’, joiden voi katsoa kattavan varsin yleisesti eri kielissä ja eri filosofeilla saman merkitysalan. Lång suomentaa esimerkiksi lauseen ”for as soon as a firm belief is reached we are entirely satisfied, whether the belief be true or false” (*CP* 5.375) seuraavasti: ”Sillä heti kun me olemme saavuttaneet vakaan käsityksen, olemme täysin tyytyväisiä, eikä tähän vaikuta se, onko tuo katsomus oikea tai väärä” (s. 135). Jos Lång kuvittelee, ettei Peirce ’varmaankaan’

tai ’ilmeisesti’ tee eroa etiikan ja logiikan käsitteiden välillä (oikea = right ja väärä = wrong vs. tosi = true ja epätosi = false), niin tämä jälleen osoittaa, miten vähän hän piittaa Peircen filosofian ehkä keskeisimmästä pyrkimyksestä: ideoiden selkeyttämisestä ja niiden täsmällisestä ilmaisemisesta. Ainakaan tässä ei voi vedota hyvän englannin ja suomen kielen ’vaatimusten’ erilaisuuteen.

Vaikka sanat ’uncle’, ’eno’ ja ’setä’ viittaavat eri käsitteisiin ja niiden kohdalla voidaan ehkä puhua kielen käsitteistä, niin sanat ’mind’ ja ’mieli’, eivät viittaa itsessään tai yleisesti mihinkään käsitteisiin. Ne ovat tosiaan monimerkityksisiä – ts. niitä voidaan käyttää mitä moninaisimmissa merkityksissä – mutta se käsite, johon Peirce sanalla ’mind’ viittaa ei ole monimerkityksinen vaan monitasoinen (ja yleisimmällä tasollaan kyllä varsin abstrakti). Sen suomentamisen sanalla ’henki’ (mielen sijaan) voisi vielä hyväksyä (vaikka se sisältää tarpeettomia sivumerkityksiä), kunhan se vain olisi johdonmukaista. Sen sijaan sen kääntäminen järjeksi (’habit of mind’ = ’järjen tottumus’, s. 131) on suurin piirtein vastaava virhe kuin lauseen ’this Swedish car is safe’ kääntäminen lauseeksi ’tämä Volvo on turvallinen’.

Löysin artikkeleista ”The Fixation of Belief” ja ”How to Make Our Ideas Clear” vain yhden sanan ’mind’ sellaisen esiintymän, jonka epäjohdonmukainen kääntäminen muuksi kuin mieleksi on ilmeisen oikeutettua. ”Roger Bacon, that remarkable mind” voidaan kääntää kuten Lång tekee: ”Roger Bacon, tuo huomionarvoinen henki” (s. 127). Useimmissa yleisissä sanonnoissa, joissa sana ’mind’ Peircellä esiintyy (kuten ’states of mind’ ja ’peace of mind’), se kääntyy luontevimmin juuri mieleksi. Tällaisissa tapauksissa voi tosiaan olla epäselvää, käyttääkö Peirce sanaa ’mind’ vain yleisessä sanonnassa vai viittaako se myös Peircen erityiseen käsitteeseen *mind*. Mutta tällöinhän sanan ’mind’ kääntämisen juuri sanalla ’mieli’ luulisi olevan erityisen houkuttelevaa, kun suomen kielen ’kotoperäiset’ käsitteelliset resurssit riittävät eikä suomentajan tarvitse ratkaista koko asiaa

Suomen kielen kehittäminen ja varsinkin tieteen tekeminen suomeksi on päämäärä, jota pidän myös omana tavoitteenani. Mutta oman (tai ’uuden’) filosofian tai tieteen tekeminen suomeksi on eri asia kuin vieraan kääntäminen suomeksi. Kyllä ajatuksen vierasperäisyys (ja -kielisyyys) saa ja sen myös tulee näkyä

käännöksessä – etenkin kun kyse on teolliseksi tarkoitettusta alkutekstistä. Esimerkiksi Peirce oli varsin tietoinen, että hänen käyttämiinsä käsitteisiin oli vaikuttanut indoeurooppalaisten kielten (mm. englanti, saksa, latina ja kreikka) historia ja rakenteet. Miksi ihmeessä tämä eri kielten vaikutus pitäisi yrittää puhdistaa käännöksestä, jos se on oleellinen osa filosofian sisältöä? Eikä tämän vaikutuksen näkyvän säilyttäminen ole edes ’suomen kielen vaatimusten’ vuoksi mahdotonta, niin paljon eri indoeurooppalaiset kielet ovat aikojen saatossa rikastuttaneet puhdasta suomen kieltämme erilaisilla terminologisilla ja rakenteellisilla lainoilla.

Tommi Vehkavaara
tommi.vehkavaara@uta.fi

Viitteet

1. ”Mielen merkillisyydestä”, *niin & näin* 1/2002 (arvio kirjasta Peirce 2001). Kirjoituksen otsikossa on pieni ladontavirhe – ei ’merkillisyydestä’ vaan ’merkittävyydestä’.
2. Url: <http://www.helsinki.fi/~mlang/cssperrata.html> (päivitetty 12.6.2002, ts. esittämäni arvioinnin jälkeen).
3. Transsendentaalisen lähimpänä vastineena Peircen omassa terminologiassa voisi ehkä pitää *mediation* (mediation), ts. ’välittävän tekijän’ tai ’välittymisen’ käsitettä (vrt. Peirce *CP* 2.88–89, v.1902).
4. Ainoana varsinaisena puolustuksenaan Peircen filosofian peruskäsitteiden epäjohdonmukaiselle kääntämiselle Lång vetoaa anonyymeihin auktoriteetteihin, esilukijoihin jotka ovat ”maan merkittävimpiä Peircen tuntijoita”, ja jotka lukivat käsikirjoitusta ”hyvin tarkkaan”. Epäilen suuresti löytykö Suomesta todella sellainen ’merkittävä Peircen-tuntija’, joka olisi sekä lukenut käsikirjoitusta ’hyvin tarkkaan’ että hyväksynyt Långin käännösratkaisut. Mutta jos löytyy, niin toivon hänen esittävän myös minulle (julkisesti tai yksityisesti) perusteita kannalleen.

Kirjallisuus

- Peirce, Charles Saunders 1931–1935, 1958. *Collected papers of C. S. Peirce*. Vols. 1–6, toim. Charles Hartshorne & Paul Weiss; vols. 7–8, toim. Arthur Burks. Harvard University Press, Cambridge (Mass.). [Viittaukset CP]
- Peirce, Charles Saunders 1992, 1998. *The Essential Peirce. Selected Philosophical Papers*. Toim. Nathan Houser & al. (Peirce Edition Project). Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis. [Viittaukset EP]
- Peirce, Charles S. 2001. *Johdatus tieteen logiikkaan ja muuta kirjoituksia*. Valinnut ja suomentanut Markus Lång. Vastapaino, Tampere. [Sivunumerot ilman tarkempaa viitettä viittaavat tähän kokoelmaan.]
- Vehkavaara, Tommi 2002. ”Mielen merkillisyydestä”. *niin & näin* 1/2002, s. 87–90.